

22. ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 142.
 23. Звернення комісара Руднева С.В. до партизанів з 'єднання в ознаменування річниці створення партизанського загону // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11380. – Д-2009.
 24. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65.

Bilous O.P., Shevchenko M.U. The formation of the soviet partisan movement in Ukraine (june–december of the 1941th): general survey. On the basis of the funds of the Memorial Complex “The Great Patriotic War History of the 1941th – 1945th National Museum” and on the funds of the Ukrainian Publick Organization Central State Archive was made an attempt to analyse the problem of the Soviet partisan formation in Ukraine in the middle of the 1941th.

Key words: the North-Eastern Ukraine, the Soviet partisan movement, Chernihiv, Sumy

Н. К. Кочерга, В. Я. Ревегук

«ПРОСВІТИ» ПОЛТАВЩИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1942 рр.)

У статті аналізується спроба відродження українських культурно-просвітницьких товариств на Полтавщині в умовах німецької окупації (1941–1942 рр.). Автори, на основі архівних матеріалів, дослідили форми і методи виявів національної свідомості на культурницькому рівні у містах і селах Полтавщини: просвітнянські гуртки, драматичні і хорові колективи, організація народних календарних і обрядових свят, відзначення Шевченківських днів. Виявлена і документально обґрунтована роль похідних груп ОУН в активізації національно-культурного життя полтавців досліджуваного періоду. Встановлені причини ліквідації «Просвіти» нацистами.
Ключові слова: німецький окупаційний режим, осередки української національної культури, «Просвіта», аматорські театри, хорові колективи

Першими спробами дослідити створення та діяльність українських культурно-просвітницьких товариств в умовах німецької окупації на загальноукраїнському рівні стали стаття В. Ковалю 1995 р. та дисертація, на здобуття звання кандидата історичних наук, Л. Бадеевої 2004 р. [1]. На регіональному рівні ця проблема теж є малодослідженою, тому її актуальність не викликає сумніву та зумовлює мету цієї розвідки.

Жорстокий режим німецької окупації, здавалось би, виключав будь-які вияви громадського та суспільного життя полтавців. Проте, в міру того як фронт все далі відкочувався на схід, люди почали пристосовуватися до «нового порядку» і в напівмертвих селах і містах Полтавщини з'явилися перші ознаки культурного життя, насамперед у найбільш звичній для українців народу формі «Просвіт». Незважаючи на ворожу окупацію, їхній потяг до освіти і культури був незборимий.

Заборонені за радянської влади, «Просвіти» почали виникати відразу після вступу німецьких військ на терени Полтавщини. Ініціаторами їх створення виступала національно свідомо українська інтелігенція, передусім учителі. Чимало зусиль до їх створення доклали і Похідні групи ОУН як мельниківської, так і бандерівської орієнтації, що через просвітницькі товариства намагалися пропагувати серед полтавців ідеї українського національного відродження. У повідомленні командуючого поліцією безпеки (СД) в Україні від 2 жовтня 1942 р. «Про український Рух опору» йшлося: «Робляться спроби проникнення прихильників Бандери в культурні, наукові та інші неполітичні організації, з метою спрямувати їх діяльність в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяв рух українському культурному об'єднанню «Просвіта» [1, 38].

Реалізуючи ідею утвердження національної свідомості на культурницькому рівні, просвітнянські гуртки організовували аматорські вистави, народні гуляння, відзначали релігійні свята, відроджували і пропагували давні традиції та звичаї українського народу. Уже в листопаді 1941 р. Кременчуцька міська «Просвіта»

налічувала понад 100 членів, головним чином представників української інтелігенції. Осередки «Просвіти» виникли в Недогарках, Потоках, Градизьку та інших селах району. У Крюкові відкрився український клуб ім. В. Винниченка, при ньому – музичний і драматичний гуртки. Останній влітку 1942 р. налічував 36 юнаків і дівчат, керував гуртком Федоренко. В репертуарі хору звучали десятки українських народних пісень [2].

На кінець 1941 р. окремі осередки національної культури з'явилися в найглухших селах і хуторах Полтавщини. За невеликим винятком полтавські «Просвіти» не були чисельними, але очолювані патріотами-ентузіастами своєї справи, вони ставали не лише вогнищами української культури, але й центрами суспільного життя. Діяльність «Просвіт» проходила цілком відкрито, особливо на початку німецької окупації. Найбільш успішно «Просвіти» діяли там, де їх керівники були пов'язані з українським національно-патріотичним підпіллям. Вдало поєднуючи легальні й нелегальні методи роботи, вони пропагували серед полтавців ідеї Української державності, будили в них національну свідомість.

У Білецьківці Кременчуцького району товариство «Просвіта» виникло з ініціативи братів Василя, Якова і Степана Чорноволів у грудні 1941 р. Організаційні збори щодо його створення відбулися у хаті «розкуркуленою» І. Німця, яка стояла пустою. На них В. Чорновіл розповів присутнім про злочини комуністичного режиму проти українського народу і закликав молодь села записуватися до «Просвіти», сприяти розвитку української культури і не бути байдужими до долі рідного краю. Ширими прибічниками українського національного відродження стали дочки В. Чорновола – Лідія і Олександра. Їх палкі заклики не залишили байдужими жителів Білецьківки: членами «Просвіти» стали понад 50 селян, включаючи 20 членів молодіжної підпільної організації «Набат». До «Просвіти» вступив і керівник «Набату» В. Ус. Ця антифашистська підпільна організація, за своїм складом і політичними переконаннями, була національно-патріотичною і перебувала під значним впливом ідеології ОУН.

Співочим гуртком Білецьківської «Просвіти» керував учитель Макар Омелянович Німець, драматичним – Іван Олександрович Хорольський, музичним – Іван Леонідович Лагно. Активістами «Просвіти» була місцева молодь: Катя і Василь Хорольські, Іван і Лідія Ус, Микола Гончар, Леонід Чорновіл, Лідія Кравченко, Марія Коваленко, Віктор Соколенко та ін. Легальна діяльність Білецьківської «Просвіти» полягала в постановці вистав дореволюційних українських драматургів-класиків (ставили п'єси «Назар Стодоля», «Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці», «Степовий гість», «Жидівка-вихрестка» та ін.), хоровому виконанні українських народних пісень, а також національного гімну «Ще не вмерла України» та «Гімну націоналістів». Нелегально ж активісти «Просвіти» читали самі і поширювали серед селян, заборонену за радянських часів, літературу – твори видатних діячів українського національно-визвольного руху та, репресованих більшовицьким режимом, письменників, розповсюджували листівки патріотичного змісту, які В. Чорновіл привозив із Кременчука. У лютому 1943 р., перед виставою «Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці», на якій були присутні жителі Білецьківки, Свиначо-Павлівки та Маламівки, В. Чорновіл виступив із офіційною промовою, якою закликав присутніх до боротьби з більшовизмом і створення незалежної Української держави [3, 3–6].

У Лохвицькому районі «Просвіти» теж виникли у більшості сіл. Помітну роль у їх створенні відіграла

окожжна газета «Лохвицьке слово», яка, попри жорстокий окупаційний режим, намагалася зберегти українське обличчя та сприяти національному відродженню краю. Кількість членів просвітянських товариств у Лохвицькому районі перевищувала 2 тис. осіб – учителів, працівників медичних установ, службовців допоміжної української адміністрації, колишніх колгоспників. Однією з кращих вважалася «Просвіта» у с. Свиридівці, яку очолював М. Головка. Тут діяв народний хор, драматичний і музичний гуртки. На честь 60-річчя від дня народження письменника А. Тесленка, просвітяни влаштували для односельців літературний вечір та поставили водевіль «Москаль-чарівник». Організатором «Просвіти» у Степунах був старший поліцай кушової поліції В. Кива.

З ініціативи Лохвицької «Просвіти», від листопада 1942 р. почав виходити літературний додаток до газети «Лохвицьке слово», а при редакції утворився гурток початківців – письменників і поетів. Лохвицька «Просвіта» організувала також драматичний гурток, під керівництвом Синяка, який силами місцевих аматорів-акторів поставив кілька п'єс українських драматургів-класиків. Кожна вистава починалася з виконання національного гімну – «Ще не вмерла Україна» [4, 54].

З ініціативи «Просвіт», у багатьох районах Полтавщини колишні радянські Будинки культури були перетворені на Будинки національної культури, які стали центрами українського національного відродження, наскільки це було можливо за умов німецької окупації. Український національний театр ім. Лесі Українки в Лубнах користувався не лише незмінним успіхом у себе вдома, але й під час гастролей містами Полтавщини і Київської обл. Фінансувався він із бюджету міської управи.

Шишацький Будинок національної культури розпочав роботу під час Різдва свят 1942 р. Його діяльність було багатоплановою: тут працювали декілька гуртків художньої самодіяльності, в яких брала участь переважно молодь. Їх виступи користувалися незмінною популярністю серед жителів селища і навколишніх хуторів. Для них це була єдина розвага в морозці повсякденного життя. Протягом першої половини 1942 р. драматичний гурток Шишацького Будинку національної культури поставив десять спектаклів українських авторів, серед яких: «Наталка-Полтавка», «Мартин Боруля», «Кум мірошник», «Пошилися в дурні» та ін. Понад 50 українських пісень підготував хор під орудою О. Гусака. Танцювальним колективом Будинку керував талановитий юнак – Ю. Кушнір, а оркестром духових інструментів – І. Діденко. Понад 20 українських історичних пісень та дум мав у своєму репертуарі ансамбль бандуристів. Керував ним Ф. Глушко, а учасниками були як професійні бандуристи (Мишечкін та Бережний), так і молоді виконавці-аматори [5].

Народний театр у Великих Сорочинцях відкрився у січні 1942 р., з ініціативи старости села Л. Клименка та дозволу німецького відділу пропаганди. Директором театру протягом усього періоду окупації був молодий учитель І. Легейда – випускник місцевого педагогічного училища. При театрі працювала бібліотека, українська читальня, діяли хоровий і драматичний гуртки. Самодіяльні актори ставили вистави Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Тобілевича, П. Гулака-Артемівського та ін. При цьому 20 %, виручених від вистав коштів, І. Легейда відвозив до фінансового відділу Миргородської районної управи, решта йшла на потребу театру та заробітну плату акторам. Особливим успіхом у глядачів користувалися українські народні пісні у виконанні дуетів Шелеста і Скалацького та Корецького і Пішка. Вистави і концерти на-

родного театру завжди розпочиналися з виконання гімну «Ще не вмерла Україна», але у квітні 1942 р., через наказ німецького «шефа» Миргородського району, його виконання було заборонено [6, 13–16].

До репертуару хорового гуртка в Яреськах Шишацького району входили понад 70 українських пісень. Хором, у складі 50 співаків, керував Д. Коноплич, аматорський театр очолював О. Шепітько. Учасники фольклорних колективів, з допомогою односельців, розпочали влітку 1942 р. будівництво нового приміщення для «Просвіти». Будівельні матеріали селяни перевозили кінями з радянських військових таборів, збудованих у 1930–1931 рр. для літніх зборів. Кошти на будівництво актори заробляли під час гастролей сусідніми селами. Проте, будівництво нового приміщення «Просвіти» не було завершене, у зв'язку із зміною ставлення окупантів до українського національно-культурного відродження.

Вперше за багато років комуністичної диктатури, за умов ворожої окупації, на Полтавщині в березні 1942 р. відзначалися Шевченківські дні. Дні пам'яті Пророка України відбулися в багатьох містах і селах Полтавщини. Урочистості з цієї нагоди стали вдалим приводом для українських патріотів вести легальну пропаганду ідей національного відродження. Напередодні 128-ї річниці від дня народження Т. Шевченка, Полтавська міська управа створила спеціальну комісію у складі голови управи Ф. Борківського, завідуючого відділом мистецтв Ю. Кудрицького, керівника відділу освіти Ф. Тірель і редактора обласного часопису «Голос Полтавщини», професора Г. Ващенка. Такі ж комісії були створені і в окремих установах міста й області.

10 березня у головній залі Полтавської міської управи відбулося урочисте зібрання і святковий концерт, у якому взяли участь хор міського музично-драматичного театру під орудою Л. Шаповаленка, ансамбль бандуристів та солісти театру. Актори показали сцени з опери «Гайдамаки», а оркестр виконав, заборонені за радянських часів, «Жалібний марш» та «Б'ють пороги» М. Лисенка і «Помер поет» К. Стеценка. Того ж дня, під керівництвом інспектора відділу народної освіти міської управи Ф. Пошивайла, відбувся дитячий ранок, на якому виступали хорові колективи полтавських шкіл та окремі діти, які читали патріотичні вірші Т. Шевченка. 11 березня у Покровській церкві УАПЦ відбулася поминальна панахида за поетом. З проповіддю про його життєвий шлях виступив настоятель церкви – отець Потульницький, а ввечері у міському театрі відбувся ювілейний концерт пам'яті Т. Шевченка.

Протягом 9–11 березня в полтавському кінотеатрі «Колізей» була влаштована виставка репродукцій картин Кобзаря і демонструвалися діапозитиви про його життєвий і творчий шлях. Народні майстри Полтавщини представили у Краєзнавчому музеї свої здобутки на шевченківську тематику: картини, вишивки, вироби з дерева. Особливу увагу відвідувачів привернув, вишитий на полотні, портрет Т. Шевченка художниці Андрущенко, випалений на дереві портрет Пророка України роботи Н. Вернера, картини І. Тонкоглаза «Катерина», М. Білоуса «Мені тринадцятий инало», С. Бродського «Шевченко-художник», О. Грена «Шевченко-солдат» та П. Тригуба «У дяка». Виставка мистецьких творів мала великий успіх серед полтавців, які відвідували музей [7]. Невдовзі після Шевченківських свят, керівництво Полтавської управи, на чолі з її головою, було розстріляне німцями, а влаштування будь-яких публічних заходів, пов'язаних із вшануванням Кобзаря було заборонене.

Предметом особливої уваги «Просвіт» стало створення українських книгозбірень і читалень, книги в

яких були б доступні та зрозумілі широкому загалу української людності. 21 квітня 1942 р., з дозволу німецької комендатури, в Кременчуці відкрилася Українська читальня. Її книжковий фонд налічував понад 10 тис. томів. Стіни читальні діти прикрашали українськими рушниками та штучними квітами. Крім українських книг і українських окупаційних газет, у читальні було багато німецької пропагандистської літератури, яка мала переконувати українців у зверхності німецької нації та непереможності німецької зброї. Хорова капела кременчуцької музичної школи, під орудою Сапсай, виконувала українські народні веснянки [8].

7 липня 1942 р. у Кременчуці відкрилася й Українська бібліотека, фонди якої налічували понад 13 тис. книг українських і західноєвропейських авторів. Станом на 1 січня 1943 р. бібліотекою користувалися 1552 постійних читача, а щоденне відвідування становило 70–80 осіб. 12 серпня цього ж року в бібліотеці відбувся творчий вечір видатного українського письменника Уласа Самчука, який дорогою з Полтави до Києва на короткий час зупинився в Кременчуці. На вечорі письменник розповів про свій творчий доробок та прочитав уривки з твору «Марія» [9].

Українська книгозбірня та читальня в Лубнах відкрилася 1 липня 1942 р. (директор – Сушко). На її відкритті були присутні голова міської управи Устименко та голова районної управи Сокальський. Вони звернулися до присутніх, із закликом допомогти поповнити книжкові фонди бібліотеки з власних зібрань. На відкритті книгозбірні та читальні співав хор місцевої «Просвіти» [10]. Книгами хорольської міської бібліотеки (завідуюча – П. Радченко) користувалися 224 читачі, але в книгозбірні було мало української художньої літератури, особливо дитячої, попит на яку був досить значний, адже всі школи, крім початкових, були закриті німцями. Зінківська міська бібліотека (завідуюча – З. Храпач) відкрилася в перші місяці німецької окупації і станом на 1 січня 1942 р. нараховувала 3978 примірників книг, але українських видань в ній було лише 294, решта – російські. Це був наслідок цілеспрямованої політики більшовицького режиму, спрямованої на русифікацію українського народу [11, 1].

Отже, створені в 1941–1942 рр. осередки української культури були нечисленними і не могли свідчити про національно-культурне відродження українського народу в умовах німецької окупації. Радше, це були лише окремі його острівці. Діяльність «Просвіт» та інших культурно-просвітницьких товариств не вписувалася в нацистські плани духовного поневолення українського народу. Починаючи з весни 1942 р., коли виявилася причетність до них Похідних груп ОУН, німці почали переслідувати будь-які вияви українського національного життя. З настанням сезонних польових робіт і початком вивезення української молоді на примусові роботи до Німеччини, діяльність «Просвіт» завмерла. В умовах німецької окупації українська культура, як і сам народ, не мали права на існування.

1. Коваль М.В. «Просвіти» в умовах «нового порядку» // *Укр. істор. журн.* – 1995. – № 2; Бадеєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.
2. Дніпрова хвиля. – Кременчук, 1942. – 26 серпня.
3. Держархів Полтавської обл. (далі – ДАПО). – Ф. П-105. – Оп. 1. – Спр. 225.
4. ДАПО. – Ф. П-105. – Оп. 1. – Спр. 237.
5. Миргородські вісті. – 1943. – 1 травня.
6. Архів УСБУ в Полтавській обл. – Спр. 16991-С.
7. Голос Полтавщини. – 1942. – 22 березня.
8. Вечірній листок. – Кременчук, 1942. – 22 квітня.

9. Дніпрова хвиля. – Кременчук, 1943. – 6 березня.

10. Рідне слово. – Лубни, 1942. – 5 липня.

11. ДАПО. – Ф. Р-2704. – Оп. 1. – Спр. 12.

Kocherha N.K., Revehuck V.Y. «Prosvity» in Poltava region during the German occupation (1941–1942). The attempt to revive the Ukrainian cultural and education societies in Poltava region during the German occupation (1941–1942) is analysed in the article. On the basis of archive materials the authors research the forms and methods of the national consciousness consolidation at the cultural level in the towns and villages of Poltava region: prosvita centres, drama clubs, choral societies, organizing folk festivals, celebrating Shevchenko's days, founding Ukrainian clubs and village reading rooms. The role of OUN secondary groups in Poltavites' national and cultural life has been revealed and confirmed by documents. The reasons of Nazis' liquidating Prosvity have been determined.

Key words: German occupation regime, Ukrainian national culture centres Prosvity, amateur theatres, choral societies

О. О. Лаврут

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (на матеріалах Сталінської області)

Охарактеризоване матеріальне становище деяких типів освітніх закладів УРСР у перші повоєнні роки. Їх функціонування обумовлювалось загальною ситуацією у республіці. Відновлення діяльності закладів відбувалось різними шляхами: ремонт, відбудова та будівництво нових, за рахунок республіканських, місцевих та інших коштів. Загальна ситуація впливала на навчально-виховний процес, зумовлюючи і санітарно-гігієнічні умови перебування дітей у закладах.
Ключові слова: УРСР, освітні заклади, школи, діти, повоєнні роки, уряд, Сталінська область, санітарно-гігієнічні умови

Воєнно-політичні потрясіння завжди є тяжкими для суспільства. Події Другої світової війни були саме такими, а її наслідки і сьогодні відчутні в українському соціумі. Вони на певний час відсторонюють людей від звиклого ритму життя, залишаючи прогалини у їх розвитку. Надолужити це важко, адже потрібні час, ресурси та бажання. У такому становищі після війни перебували заклади освіти, учні, студенти та науково-педагогічна інтелігенція республіки. Питання культурного розвитку у перші повоєнні роки знайшли відображення в історичній літературі [1]. Автори відзначали умови функціонування закладів освіти [2], їх мережу [3, 591–600], навчальне забезпечення [4, 225–235], життя педагогів тощо [5]. Проте, деякі питання залишилися нерозкритими, зокрема й регіональний аспект. Тому метою статті є вивчення матеріального становища закладів освіти УРСР у перші повоєнні роки та його вплив на організацію навчального процесу. Завдання дослідження полягають у визначенні мережі закладів, їх динаміки, матеріальної підтримки їх функціонування різними установами та організаціями, з'ясуванні впливу матеріального фактору на організацію навчального та режимного процесів та дотримання санітарно-гігієнічних вимог, окресленні проблем і шляхів їх вирішення. Джерельною базою цієї статті стали нормативно-правові, статистичні матеріали радянського уряду республіки, інформаційні звіти Сталінської області ради трудящих, обласного відділу народної освіти, які мстять фонди Держархіву Донецької обл.

Повоєнні роки стали тяжкими для українського народу. Підіймаючи економічний потенціал, відновлювали і відбудовували заклади, в яких можна було отримати не лише освіту, але й реалізувати власні прагнення. Протягом другої половини 1940 – початку 50-х рр. відбудовувались та ремонтувались навчальні заклади. Навчання дівчаток і хлопчиків залишалось окремим. Як за гендерною належністю відбувалось отримання освіти і яким типам шкіл віддавали перевагу представники різних статей демонструє таблиця 1.